

بسم الله الرحمن الرحيم

اصول اخلاقی روابط زوجین از دیدگاه نهج البلاغه

سارا شهبازیان گیلوان^۱

چکیده

خانواده در اندیشه اسلامی کانون اصلی تربیت و سعادت انسان‌هاست و روابط سالم زوجین نقش بنیادینی در ایجاد آرامش و استواری آن دارد. یکی از چالش‌های امروز، ضعف در رعایت اصول اخلاقی در روابط گفتاری و رفتاری میان همسران است که موجب سستی بنیان خانواده می‌شود. نهج البلاغه به عنوان گنجینه‌ای از رهنمودهای اخلاقی امیرالمؤمنین علی (علیه السلام)، اصولی راهگشا برای تنظیم این روابط ارائه کرده است. مسئله اصلی پژوهش، تبیین اصول اخلاقی گفتاری و رفتاری زوجین از منظر نهج البلاغه و نقش آن‌ها در تحکیم خانواده است. هدف این مطالعه، شناسایی و تبیین اصول اخلاقی حاکم بر روابط همسران بر اساس آموزه‌های نهج البلاغه و ارائه الگویی کاربردی برای کاهش تعارضات زناشویی و تقویت بنیان خانواده است. این پژوهش با رویکرد توصیفی — تحلیلی و به روش کتابخانه‌ای انجام شده و بر پایه تحلیل محتوای گزینشی خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های نهج البلاغه سامان یافته است. یافته‌ها نشان می‌دهد که در حوزه گفتاری، اصولی مانند صداقت، خوش‌زبانی، احترام متقابل، مدارا و مشورت مورد تأکید قرار گرفته است؛ و در حوزه رفتاری، محبت و ابراز عاطفه، وفاداری، عدالت، حسن معاشرت، کنترل خشم، گذشت و ایثار از مهم‌ترین مبانی اخلاقی معرفی شده‌اند. رعایت این اصول نه تنها موجب استحکام پیوندهای عاطفی و آرامش در زندگی مشترک می‌شود، بلکه استواری خانواده و سلامت اخلاقی جامعه را نیز در پی دارد.

کلیدواژه‌ها:

تعامل همسران، اصول همسرمداری، روابط زوجین، صداقت،

^۱ سطح دو مرکز غیر حضوری قم shahbazians923@gmail.com

خانواده در فرهنگ اسلامی جایگاهی ویژه دارد و به عنوان نخستین نهاد اجتماعی، نقشی بنیادین در رشد فردی، اخلاقی و اجتماعی انسان ایفا می‌کند. روابط میان زوجین، به ویژه در ابعاد اخلاقی، اساس استحکام این نهاد به شمار می‌رود و اگر بر پایه اصول صحیح شکل گیرد، می‌تواند زمینه‌ساز آرامش، محبت و پرورش نسل صالح باشد. منابع اسلامی، به ویژه قرآن کریم و نهج البلاغه، توجه خاصی به شیوه تعامل همسران در عرصه گفتار و رفتار دارند و اصولی را برای تنظیم روابط اخلاقی زوجین بیان کرده‌اند. با وجود پیشرفت‌های اجتماعی و فرهنگی، امروزه بسیاری از مشکلات خانوادگی ناشی از ضعف در رعایت اصول اخلاقی در روابط میان زن و شوهر است. پرخاشگری، بی‌توجهی به نیازهای عاطفی، کم‌رنگ شدن صداقت و محبت، و غلبه فردگرایی از جمله عواملی هستند که موجب سست شدن بنیان خانواده می‌شوند. نهج البلاغه، به عنوان مجموعه‌ای ارزشمند از سخنان امیرالمؤمنین علی (علیه السلام)، اصول اخلاقی متعددی در زمینه روابط زوجین ارائه کرده که می‌تواند راهگشای بسیاری از مشکلات کنونی باشد. پرسش اصلی این پژوهش آن است که این اصول اخلاقی در دو حوزه گفتاری و رفتاری چگونه تبیین شده و چه تأثیری در تحکیم خانواده دارند؟ بررسی اصول اخلاقی روابط زوجین از دیدگاه نهج البلاغه اهمیت ویژه‌ای دارد؛ زیرا از یک سو موجب شناخت بهتر آموزه‌های دینی در حوزه خانواده می‌شود و از سوی دیگر می‌تواند الگویی عملی برای کاهش آسیب‌های اجتماعی ناشی از اختلافات خانوادگی ارائه دهد. همچنین با توجه به نیاز جامعه معاصر به بازخوانی منابع اصیل اسلامی، پرداختن به این موضوع ضرورتی دوچندان می‌یابد. در سال‌های اخیر پژوهش‌هایی در حوزه خانواده و اخلاق مبتنی بر نهج البلاغه انجام گرفته است. از جمله: احمدی، زمانی، عرفانی و جدیدی (۱۴۰۲) در مقاله‌ای با عنوان «جایگاه پدر در خانواده در آموزه‌های نهج البلاغه» به بررسی نقش تربیتی و اخلاقی پدر در خانواده پرداخته‌اند. هرچند تمرکز آن بیشتر بر نقش والدین است، اما نتایج می‌تواند در تحلیل رفتارهای اخلاقی در خانواده نیز مورد استفاده قرار گیرد. قنبرپور و آزاددل (۱۳۹۸) در مقاله «نقش عدالت در تنظیم اصول حاکم بر مدیریت خانواده از دیدگاه قرآن و نهج البلاغه»، اصل عدالت را به عنوان پایه‌ای برای مدیریت اخلاقی خانواده بررسی کرده‌اند. این پژوهش اگرچه ناظر به مدیریت خانواده است، اما به طور غیرمستقیم بر روابط زوجین نیز دلالت دارد. رستمی، بهشتی و ایمانی نائینی (۱۳۹۷) در پژوهش «روش‌های مشترک تربیت اخلاقی در قرآن و نامه ۳۱ نهج البلاغه» به شیوه‌های اخلاقی همچون

نصیحت، موعظه و تذکر پرداخته‌اند که بخشی از آن می‌تواند در روابط گفتاری میان همسران نیز کاربرد داشته باشد. نصراللهی (۱۴۰۲) در مقاله «ادبیات نهج‌البلاغه در تربیت مرد و زن در جامعه» به نقش آموزه‌های علوی در تربیت اخلاقی زن و مرد اشاره کرده است که زمینه‌ساز فهم بهتر نقش متقابل همسران در بعد اخلاقی است. با وجود این تلاش‌ها، پژوهشی که به‌طور خاص به دسته‌بندی و تحلیل اصول اخلاقی گفتاری و رفتاری زوجین بر اساس نهج‌البلاغه بپردازد، کمتر مورد توجه قرار گرفته است. این مقاله در پی پر کردن همین خلأ پژوهشی است و می‌کوشد اصول اخلاقی گفتار و رفتار زوجین را از منظر نهج‌البلاغه استخراج و تبیین نماید.

۱. مفهوم‌شناسی

برای درک بهتر مفاهیم به بررسی تعریف لغوی و اصطلاحی برخی کلمات می‌پردازیم.

۱-۱. اصول

در لغت: واژه «اصل» به معنای ریشه، بنیاد و پایه هر چیز آمده است (ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۷ ص ۳۲). در اصطلاح: اصول در علوم مختلف به معنای قواعد کلی و مبانی بنیادین به کار می‌رود. در علم اخلاق، مقصود از اصول، قواعد کلی و زیربنایی است که رفتارهای انسانی باید بر پایه آن‌ها سنجیده و تنظیم گردد (مصباح یزدی، ۱۳۸۰، ج ۱ ص ۵۵).

۱-۲. اخلاق

در لغت: «اخلاق» جمع «خُلُق» است. خُلُق در لغت به معنای سرشت، عادت، سنجیه و حالت پایدار درونی آمده که موجب صدور افعال نیک یا بد می‌شود (فیروزآبادی، ۱۴۱۵ق، ج ۲ ص ۴۵۳). در اصطلاح: خلاق علمی است که از ملکات نفسانی پلیدار و آثار آن در رفتار انسان سخن می‌گوید. به عبارت دیگر، اخلاق مجموعه‌ای از صفات پایدار درونی است که افعال انسان را به سوی خیر یا شر سوق می‌دهد (طوسی، ۱۳۶۹، ص ۴).

۱-۳. اصول اخلاقی

ترکیب این دو واژه، در لغت به معنای «مبانی و ریشه‌های مربوط به اخلاق» است. در اصطلاح نیز مقصود مجموعه‌ای از قواعد بنیادین و ثابت است که رفتار انسان در زندگی فردی و اجتماعی باید بر اساس آن‌ها شکل گیرد. این اصول شامل ارزش‌هایی چون صداقت، عدالت، محبت، گذشت و حسن معاشرت هستند که در منابع اسلامی، به‌ویژه نهج‌البلاغه، جایگاه برجسته‌ای یافته‌اند (جعفری، ۱۳۷۸، ص ۲۲).

۲- اصول اخلاقی در روابط زوجین

اصول اخلاقی در روابط زوجین، مجموعه‌ای از ارزش‌ها و قواعد پایدار هستند که رفتارها و گفتارهای همسران را سامان می‌دهند و زمینه‌ساز محبت، آرامش و استحکام خانواده می‌شوند. از منظر آموزه‌های اسلامی، اخلاق نه تنها یک امر فردی، بلکه یک اصل اجتماعی و خانوادگی نیز به شمار می‌رود. در نهج‌البلاغه نیز امیرالمؤمنین (علیه السلام) بارها بر ضرورت رعایت عدالت، مدارا، صداقت و محبت در تعاملات انسانی، به‌ویژه در محیط خانواده، تأکید کرده‌اند (نهج‌البلاغه، حکمت ۳۸، صبحی صالح، ۱۴۱۴ق: ص ۵۱۶). در نگاه دینی، خانواده وقتی پایدار می‌ماند که گفتار و رفتار زن و شوهر بر اساس اصول اخلاقی سامان یابد. اصولی همچون صداقت در گفتار، حسن معاشرت در رفتار، گذشت و ایثار، و پرهیز از خشونت، نه تنها یک وظیفه اخلاقی بلکه یک تکلیف دینی معرفی شده است (مصباح یزدی، ۱۳۸۰، ج ۱: ۱۱۲ص).

۳- اصول اخلاقی گفتاری

مهمترین اصول اخلاقی گفتاری روابط زوجین عبارتند از:

۱-۳. صداقت و پرهیز از دروغ

یکی از بنیادی‌ترین اصول اخلاقی در روابط زوجین، صداقت در گفتار و پرهیز از هرگونه دروغ‌گویی است. صداقت به معنای هماهنگی زبان با واقعیت و حقیقت درونی است و اساس اعتماد و آرامش در زندگی مشترک محسوب می‌شود. اگر صداقت در روابط میان همسران حاکم باشد، زمینه‌ساز محبت، اطمینان و انسجام خانوادگی می‌شود؛ اما دروغ و کتمان حقیقت، مهم‌ترین عامل سلب اعتماد و آغاز اختلافات خانوادگی به شمار می‌رود.

قرآن کریم بارها بر ارزش صدق و زشتی دروغ تأکید کرده است. خداوند می‌فرماید:

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ» (توبه: ۱۱۹). این آیه نشان می‌دهد که صداقت، نه تنها یک فضیلت فردی، بلکه یک وظیفه اجتماعی و خانوادگی است که ایمان حقیقی بدون آن کامل نمی‌شود.

همچنین دروغ به شدت نکوهش شده است: «إِنَّمَا يَفْتَرِي الْكَذِبَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ» (نحل: ۱۰۵). در احادیث نیز صداقت از نشانه‌های ایمان معرفی شده است. پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآل وسلم) می‌فرماید: «عَلَيْكُمْ بِالصِّدْقِ فَإِنَّ الصِّدْقَ يَهْدِي إِلَى الْبِرِّ وَإِنَّ الْبِرَّ يَهْدِي إِلَى الْجَنَّةِ» (بخاری، ۱۴۰۱ق، ج ۸ ص ۱۳). در این روایت، صداقت نه تنها عامل نیکوکاری در دنیا، بلکه راهی به سوی بهشت معرفی شده است.

در حوزه زندگی خانوادگی نیز روایات تأکید دارند که دروغ‌گویی اساس محبت را از بین می‌برد. امام صادق (علیه السلام) می‌فرماید: «نَظَرُ الْمَرْأَةِ إِلَى زَوْجِهَا حُبًّا لَهُ عِبَادَةٌ وَإِذَا قَالَ لَهَا صِدْقًا كَانَ لَهُ نُورًا» (حر عاملی، وسائل الشیعة، ۱۴۰۹ق ج ۱۴: ص ۱۱۸) امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) در نهج البلاغه، بارها مردم را به صداقت دعوت کرده‌اند. در نامه ۵۳ به مالک اشتر می‌فرماید: «هیچ چیز مانند دروغ، ایمان را تباه نمی‌سازد» (نهج البلاغه، نامه ۵۳، صبحی صالح، ۱۴۱۴ق: ۴۲۷). این سخن نشان می‌دهد که دروغ، نه تنها یک خطای اخلاقی، بلکه یک بیماری ایمان و بنیان‌سوز روابط انسانی است. با توجه به قرآن، روایات و سخنان امام علی (علیه السلام)، روشن می‌شود که صداقت، اساس روابط سالم در زندگی مشترک است. همسران اگر در گفتار خود شفاف و صادق باشند، بنیان اعتماد میان آنان مستحکم می‌شود و حتی در سخت‌ترین شرایط، محبت و آرامش خانوادگی باقی خواهد ماند. اما اگر دروغ در گفتار یکی از زوجین رایج شود، بی‌اعتمادی ایجاد شده و این بی‌اعتمادی، سرآغاز سردی روابط و حتی فروپاشی خانواده خواهد بود (مطهری، ۱۳۷۴: ۹۹ ص).

۲-۳. خوش‌زبانی و نرم‌خویی

خوش‌زبانی و نرم‌خویی از اصول اساسی اخلاق گفتاری در روابط زوجین است. نوع سخن گفتن، تأثیر مستقیمی بر روح و روان همسر دارد و می‌تواند سبب محبت یا کینه، آرامش یا اضطراب شود. به همین دلیل در منابع دینی، بر انتخاب واژگان نیکو و پرهیز از کلام تند و آزاردهنده تأکید فراوانی شده است. قرآن کریم، به عنوان کتاب هدایت، انسان‌ها را به «قول لین» و «قول حسن» فراخوانده است. خداوند در خطاب به پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآل وسلم) و مؤمنان می‌فرماید: «وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا» (بقره: ۸۳)؛ یعنی با مردم به نیکوترین شیوه سخن بگویید. این اصل، به طور خاص شامل روابط خانوادگی نیز می‌شود. همچنین در گفت‌وگوی حضرت موسی و هارون (علیه السلام) با فرعون دستور می‌دهد: «فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَیِّنًا» (طه: ۴۴)؛ سخنی نرم و آرام بگویید. اگر نرم‌خویی در برابر دشمن خدا توصیه شده، به طریق اولی در روابط زوجین اهمیت مضاعف

دارد. پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آل وسلم) فرمودند: «الكلمة الطيبة صدقة» (بخاری، ۱۴۰۱ق، ج ۸: ۲۹). سخن نیک همانند صدقه، سبب شادی دل‌ها و پیوند محبت است. امام صادق (علیه السلام) نیز می‌فرماید: «التَّوَّاضُّعُ وَ حُسْنُ الْخُلُقِ مِنْ أَسْبَابِ الْمَوَدَّةِ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۱۰۳). این حدیث نشان می‌دهد که حسن خلق و کلام نیک، عامل ایجاد محبت در زندگی مشترک است.

امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) در نهج‌البلاغه بارها بر پرهیز از گفتار خشن و به‌کارگیری کلمات نیک تأکید کرده‌اند. در حکمت ۴۰ می‌فرماید: «كَلَامُ الرَّجُلِ يَدُلُّ عَلَى عَقْلِهِ» (نهج‌البلاغه، حکمت ۴۰، صبحی صالح، ۱۴۱۴ق: ص ۵۲۱). این بیان نشان می‌دهد که نوع سخن گفتن، میزان عقلانیت و اخلاق انسان را آشکار می‌کند. همچنین در نامه ۳۱ به امام حسن (علیه السلام) سفارش می‌کنند: «وَلْيَكُنْ أَحَبَّ الْأُمُورِ إِلَيْكَ أَوْسَطُهَا فِي الْحَقِّ وَ أَعْمَهَا فِي الْعَدْلِ وَ أَجْمَعُهَا لِرِضَى الرَّعِيَّةِ» (همان: ۴۰۱) که به نرمی در کلام و اعتدال در سخن‌گویی اشاره دارد. با توجه به منابع اسلامی، خوش‌زبانی نه تنها یک فضیلت اخلاقی، بلکه یک ضرورت خانوادگی است. همسران در صورتی می‌توانند محیطی آرام و پرمحبت ایجاد کنند که در گفتار خود نرم‌خو باشند، از کلمات آزاردهنده پرهیزند و حتی در مواقع اختلاف، زبان خود را به کلمات تند آلوده نسازند. تجربه‌های روان‌شناختی معاصر نیز نشان می‌دهد که سبک گفتاری ملایم، میزان تعارضات زناشویی را به شدت کاهش می‌دهد و رضایت زناشویی را بالا می‌برد (قاسم‌زاده، ۱۳۹۸: ص ۷۳).

۳-۳. مشورت در زندگی مشترک

مشورت، یکی از اصول کلیدی اخلاق گفتاری در روابط زوجین است. تصمیم‌گیری مشترک و تبادل نظر، علاوه بر کاهش تضاد و سوء تفاهم، حس احترام متقابل و اعتماد را در خانواده تقویت می‌کند. در منابع اسلامی، مشورت به عنوان یک ابزار هدایت و راهکار حل مسائل معرفی شده است. خداوند در قرآن کریم مؤمنان را به مشورت در امور مهم دعوت کرده است: «وَأْمُرْهُمْ شُورَىٰ بَيْنَهُمْ» (شوری: ۳۸)؛ یعنی کارهای مهم خود را با یکدیگر مشورت کنند. این اصل برای زوجین نیز صادق است، زیرا تصمیم‌های زندگی مشترک نیازمند همفکری و تفاهم است. همچنین فرموده است: «فَاسْتَشِيرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِنْ أَرَدْتَ خَيْرًا لَهُمْ» (آل عمران: ۱۵۹) مشورت در تصمیم‌گیری، باعث رسیدن به بهترین نتایج برای همه طرف‌ها می‌شود. پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آل وسلم) می‌فرماید: «مَنْ اسْتَشَارَ نَجَحَ وَمَنْ تَفَرَّدَ فَخَابَ» (ابن‌طاووس، ۱۴۱۰ق، ج ۱: ۱۱۲)؛ کسی که

مشورت کند، موفق می‌شود و کسی که تنها تصمیم بگیرد، دچار شکست می‌شود. امام علیعلیه السلام نیز فرموده‌اند: «إِسْتَشِرْ أَهْلَ الْعِلْمِ فَتَهْتَدِي» (نهج‌البلاغه، نامه ۳۱، صبحی صالح، ۱۴۱۴ق: ۴۰۲)؛ در تصمیم‌های مهم با اهل خرد و علم مشورت کن تا هدایت شوی. در نهج‌البلاغه، امیرالمؤمنین علیعلیه السلام مشورت را عامل تعادل و عدالت در روابط انسانی معرفی می‌کنند. ایشان می‌فرمایند: «وَشَاوِرْهُمْ فِي أَمْرِهِمْ فَيَكُونُوا مَعَكَ عَلَى رَشَدٍ وَ هُدًى» (نهج‌البلاغه، نامه ۳۱، همان: ۴۰۳)؛ یعنی با دیگران مشورت کن تا همراه تو در مسیر درست باشند. این آموزه در روابط زناشویی به معنای شریک شدن در تصمیمات مهم خانواده است. مشورت، باعث افزایش رضایت و کاهش اختلافات زوجین می‌شود. وقتی هر دو همسر در تصمیم‌های خانوادگی مشارکت داشته باشند، حس عدالت، احترام و مسئولیت‌پذیری افزایش می‌یابد. روانشناسان خانواده نیز معتقدند خانواده‌هایی که تصمیم‌های مهم خود را به‌صورت مشورتی اتخاذ می‌کنند، سطح رضایت زناشویی و پایداری روابطشان بالاتر است (قاسم‌زاده، ۱۳۹۸: ۸۵ص).

۴- اصول رفتاری روابط زوجین

مهمترین اصول اخلاقی رفتاری روابط زوجین عبارتند از:

۴-۱. محبت و ابراز عاطفه

محبت و ابراز عاطفه، یکی از بنیادی‌ترین اصول اخلاقی رفتاری در روابط زوجین است. علاقه و مهر پایدار نه تنها موجب آرامش روانی و کاهش تنش‌های خانوادگی می‌شود، بلکه پیوندهای عاطفی را مستحکم کرده و زمینه رشد اخلاقی و معنوی خانواده را فراهم می‌آورد. قرآن کریم رابطه محبت میان انسان‌ها و به‌ویژه میان زوجین را ارزشمند معرفی می‌کند: «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً» (روم: ۲۱)؛ این آیه، محبت و مهربانی میان همسران را از نشانه‌های قدرت و حکمت الهی می‌داند. (علامه طباطبایی، ۱۴۰۹ق: ج ۲۰، ص ۴۵) تأکید می‌کند که «مودت و رحمت» در این آیه به معنای همدلی و احترام متقابل در زندگی مشترک است و تنها به علاقه احساسی محدود نمی‌شود، بلکه شامل حمایت، همکاری و حسن رفتار نیز می‌گردد. (مکارم شیرازی، ۱۳۹۵: ج ۲۵، ص ۱۶۷) بیان می‌کند که عشق و مهربانی پایدار، باعث سکون و آرامش روانی زوجین و ثبات خانواده می‌شود.

پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) می فرمایند: «خَيْرُكُمْ خَيْرُكُمْ لِأَهْلِهِ وَأَنَا خَيْرُكُمْ لِأَهْلِي» (ابن حجر، ۱۴۱۰ق ج ۲: ۱۵۰)؛ یعنی بهترین شما کسی است که با خانواده خود بهترین رفتار را داشته باشد. (فیض کاشانی، ۱۳۷۲: ص ۱۹۸) اشاره می کند که ابراز محبت و مهربانی عملی، باعث تقویت روحیه و ایجاد همدلی واقعی میان زوجین می شود. کافی (کلینی ۱۴۰۷ق، ج ۵: ۱۰۵) نیز بر این نکته تأکید دارد که محبت، پایه و اساس سلامت اخلاقی و روانی خانواده است و بدون آن، زندگی مشترک آسیب پذیر خواهد بود. امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) می فرمایند: «الْمَوَدَّةُ بَيْنَكُمْ أَمْرٌ مُهِمٌّ فَاحْفَظُوهَا» (نهج البلاغه، خطبه ۱۰۳، صبحی صالح، ۱۴۱۴ق: ۱۵۲)؛ محبت میان همسران، یک امر حیاتی است که باید محافظت شود. شرح نهج البلاغه، صبحی صالح تأکید می کند که محبت واقعی نه صرفاً در گفتار، بلکه در رفتار عملی و توجه به نیازهای همسر، ظاهر می شود. (مطهری ۱۳۷۴: ص ۹۸) در کتاب تعلیم و تربیت در اسلام بیان می کند که ابراز محبت باعث کاهش تنش ها، افزایش صبر و تحمل و تقویت روحیه همکاری در خانواده می گردد.

با توجه به قرآن، روایات و نهج البلاغه، محبت و ابراز عاطفه نه تنها یک فضیلت اخلاقی، بلکه یک ضرورت عملی در زندگی مشترک است. محبت عملی، شامل رفتارهای روزمره، توجه به نیازهای همسر، حمایت و همکاری است و زمینه رشد اخلاقی، معنوی و روانی خانواده را فراهم می کند. همچنین، منابع معاصر روان شناسی خانواده نشان می دهند که زوجینی که محبت و ابراز عاطفه را در زندگی روزمره خود دارند، سطح رضایت زناشویی و سلامت روان بالاتری دارند (قاسم زاده، ۱۳۹۸: ۷۵).

۲-۴. وفاداری و پابندی به عهد زناشویی

وفاداری و پابندی به عهد، یکی از ستون های اصلی اخلاق رفتاری در روابط زوجین است. این اصل نه تنها اعتماد و امنیت روانی را در خانواده ایجاد می کند، بلکه موجب انسجام و ثبات زندگی مشترک می شود. بدون وفاداری، محبت و صمیمیت زناشویی آسیب پذیر می شود و زمینه بروز اختلافات و بی اعتمادی فراهم می گردد. قرآن کریم وفاداری و پابندی به عهد را ارزشمند و ضروری می داند: «وَالَّذِينَ هُمْ لِأُفْوَاجِهِمْ حَافِظُونَ» (المؤمنون: ۵)؛ یعنی نگهداری عفت و پابندی به عهد، از ویژگی های مؤمنان راستین است. «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا» (نساء: ۵۸)؛ وفاداری به تعهدات و مسئولیت ها، پایه عدالت و اخلاق در خانواده است (مکارم شیرازی، ۱۳۹۵: ج ۳، ص ۲۴۰) بیان می کند که وفاداری و پابندی به عهد، علاوه بر بعد اخلاقی،

جنبه روانی و اجتماعی دارد و موجب امنیت روانی و ثبات خانواده می‌شود. (طباطبایی، ۱۴۰۹ق: ج ۲۰، ص ۹۵)

اشاره می‌کند که وفاداری عملی، شامل پرهیز از خیانت، پایبندی به قول و رعایت حقوق همسر است. پیامبر اکرم (صل الله علیه و آل وسلم) می‌فرماید: «أَفْضَلُكُمْ أَحْسَنُكُمْ إِلَى أَهْلِهِ» (ابن حجر، ج ۲: ۱۵۰)؛ بهترین انسان کسی است که عدالت و وفاداری را در رفتار با خانواده رعایت کند. امام صادق (علیه السلام) نیز فرموده‌اند: «الْمَرْأَةُ تُحَافِظُ عَلَى وَفَاءِ زَوْجِهَا كَمَا يُحَافِظُ عَلَى نَفْسِهَا» (کلینی، الکافی، ۱۴۰۷ق: ج ۵: ۱۰۵)؛ وفاداری نشان‌دهنده احترام متقابل و استحکام خانواده است. (مطهری، ۱۳۷۴: ص ۱۰۵) بیان می‌کنند که وفاداری عملی، شامل احترام به عهد، عدم خیانت و رعایت حقوق همسر است و رفتار متقابل وفادارانه، اعتماد و صمیمیت را افزایش می‌دهد. امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) فرموده‌اند: «وَأَحْفَظُوا الْعَهْدَ فِي أُمُورِكُمْ فَإِنَّهُ مِيثَاقٌ يُثَبِّتُ الْوُدَّ وَيُبْعِدُ الشُّقَاقَ» (نهج البلاغه، خطبه ۱۰۵، صبحی صالح، ۱۴۱۴ق: ۱۶۵)؛ رعایت عهد و وفاداری، محبت را تقویت کرده و زمینه اختلاف را کاهش می‌دهد. (فیض کاشانی، ۱۳۷۲: ص ۲۰۳) می‌گوید: وفاداری نه تنها یک وظیفه اخلاقی بلکه یک ضرورت عملی برای حفظ انسجام خانواده است. وفاداری عملی، شامل پایبندی به عهد زناشویی، رعایت حقوق همسر، پرهیز از خیانت و حفظ حرمت خانواده است. منابع اسلامی و روانشناسی خانواده تأکید می‌کنند که خانواده‌هایی که وفاداری و پایبندی عملی را رعایت می‌کنند، سطح رضایت زناشویی و امنیت روانی بالاتری دارند و احتمال بروز اختلافات و فروپاشی خانواده در آن‌ها کمتر است (قاسم‌زاده، ۱۳۹۸: ۷۸).

۳-۴. عدالت در حقوق و تکالیف

عدالت در روابط زناشویی به معنای رعایت توازن و انصاف در انجام وظایف، احترام به حقوق همسر و تقسیم عادلانه مسئولیت‌هاست. رعایت عدالت موجب کاهش اختلافات، افزایش رضایت و ایجاد آرامش روانی در خانواده می‌شود. قرآن کریم به رعایت عدالت و امانت‌داری در خانواده تأکید می‌کند: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَى أَهْلِهَا» (نساء: ۵۸)؛ رعایت حقوق و امانت‌ها، پایه عدالت در خانواده و جامعه است.

«وَالَّذِينَ هُمْ عَنْ اللَّغْوِ مُعْرِضُونَ» (المؤمنون: ۳)؛ پرهیز از رفتار و گفتار نابجا، بخش دیگری از عدالت و انصاف در زندگی مشترک است. (مکارم شیرازی، ۱۳۹۵: ج ۴، ص ۲۱۰) بیان می‌کند که عدالت خانوادگی شامل رعایت حقوق مالی، عاطفی و روانی همسر و فرزندان است و عدم رعایت آن زمینه بروز اختلاف و تضاد را

فراهم می‌آورد. (طباطبایی، ۱۴۰۹ق: ج ۲۰، ص ۱۲۲) نیز معتقد است که عدالت عملی، علاوه بر بعد اخلاقی، به سلامت روانی و پایداری خانواده کمک می‌کند. پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآل وسلم) می‌فرماید: «أَفْضَلُكُمْ أَحْسَنُكُمْ إِلَى أَهْلِهِ» (ابن حجر، صحیح الترغیب والترہیب، ج ۲: ۱۵۰)؛ بهترین شما کسی است که عدالت و رفتار نیکو را در خانواده رعایت کند. امام علی (علیه السلام) نیز فرموده‌اند: «لَا يَصِحُّ الْإِيمَانُ إِلَّا بِالْعَدْلِ» (نهج البلاغه، حکمت ۲۸، صبحی صالح، ۱۴۱۴ق: ۴۷۵)؛ عدالت در رفتار خانوادگی، بخشی از ایمان عملی است. روانشناسان خانواده نیز معتقدند که رعایت عدالت عملی، مانند تقسیم مسئولیت‌ها و احترام به نیازهای همسر، باعث رضایت زناشویی و کاهش تنش‌ها می‌شود (قاسم‌زاده، ۱۳۹۸: ۸۲).

امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) فرموده‌اند: «وَأَدُّ الْأَمَانَةَ إِلَى مَنْ يَسْتَحِقُّهَا وَقَسِّمِ الْحَقَّ بَيْنَ النَّاسِ بِالْعَدْلِ» (نهج البلاغه، نامه ۳۱، صبحی صالح، ۱۴۱۴ق: ۴۰۳)؛ رعایت حق و تقسیم عادلانه مسئولیت‌ها، موجب افزایش محبت و کاهش خصومت در خانواده می‌شود. (فیض کاشانی، ۱۳۷۲: ص ۲۱۰) تأکید می‌کند که عدالت خانوادگی تنها به حقوق مالی محدود نمی‌شود، بلکه شامل احترام، مهربانی، توجه و رعایت حقوق روانی همسر نیز می‌شود. رعایت عدالت در خانواده، به معنای رفتار عادلانه، تقسیم متوازن مسئولیت‌ها و احترام به حقوق همسر است. منابع اسلامی و روانشناسی خانواده تأکید می‌کنند که خانواده‌هایی که عدالت را در رفتار و کردار خود رعایت می‌کنند، از رضایت زناشویی، انسجام و آرامش روانی بالاتری برخوردارند. عدالت عملی، موجب پیشگیری از نزاع‌ها، تقویت محبت و پایداری زندگی مشترک می‌شود.

۴-۴. کنترل خشم

حسن معاشرت و رفتار نیکو، یکی از اصول اساسی اخلاق رفتاری در زندگی مشترک است. رفتار نرم و ملایم با همسر باعث کاهش تنش‌ها، پیشگیری از نزاع و ایجاد آرامش روانی و عاطفی در خانواده می‌شود. پرهیز از خشونت، هم جسمی و هم کلامی، از نظر قرآن و روایات یکی از شاخص‌های مهم زندگی سالم خانوادگی است. قرآن کریم بر رفتار نیکو و برخورد مهربانانه با همسران تأکید می‌کند: «وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ» (نساء: ۱۹)؛ یعنی همسران خود را با نیکی و حسن رفتار همراهی کنید. «فَلَا تُنْكِحُوهُنَّ عَلَى أَنْفُسِكُمْ ضِرًّا» (نساء: ۱۹)؛ هر گونه اجبار و رفتار ناپسند با همسر، از دیدگاه قرآن مردود است. تفسیر المیزان (طباطبایی، ۱۴۰۹ق: ج ۲۰، ص ۱۴۵) بیان می‌کند که حسن معاشرت شامل رفتارهای روزمره، گفتار مودبانه،

احترام متقابل و اجتناب از خشونت روانی و فیزیکی است. (مکارم شیرازی، ۱۳۹۵: ج ۳، ص ۲۳۰) تأکید می‌کند که رعایت معاشرت نیکو، موجب افزایش محبت، صمیمیت و کاهش تنش‌های خانوادگی می‌شود. پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) فرموده‌اند: «أَحْسِنُوا إِلَى أَهْلِكُمْ فَيَكُونُوا أَنْصَارَكُمْ» (ابن حجر، ۱۴۱۰ق، ج ۲: ۱۵۲)؛ یعنی نیکو بودن با خانواده باعث می‌شود که آنان پشتیبان و همیار شما باشند. امام علی علیه السلام نیز فرموده‌اند: «لَا تَسِيئُوا فِي أَمْرِ مَنْ تَعَاشَرُونَهُ وَبَادِرُوا بِالْمَعْرُوفِ» (نهج البلاغه، نامه ۳۱، صبحی صالح، ۱۴۱۴ق: ۴۰۱)؛ هرگونه بدرفتاری با همسر جایز نیست و باید همواره رفتار نیکو داشته باشید. حسن معاشرت عملی، شامل رفتار نیکو، پرهیز از خشونت فیزیکی و کلامی، گفتار مودبانه، احترام به کرامت همسر و رعایت حقوق روانی او است. منابع اسلامی و روانشناسی خانواده نشان می‌دهند که خانواده‌هایی که خشونت را از زندگی مشترک حذف کرده و با مهربانی و حسن معاشرت رفتار می‌کنند، سطح رضایت زناشویی و پایداری زندگی آن‌ها بالاتر است و احتمال بروز طلاق یا تنش‌های شدید کاهش می‌یابد (قاسم‌زاده، ۱۳۹۸: ۸۵). احترام متقابل در روابط زناشویی، یکی از اصول اخلاقی بنیادی است که سلامت و پایداری زندگی مشترک را تضمین می‌کند. احترام شامل رعایت حرمت همسر، پرهیز از تحقیر، و ارج نهادن به شخصیت و حقوق او در گفتار و رفتار است. وقتی همسران یکدیگر را مورد احترام قرار می‌دهند، اعتماد، محبت و صمیمیت در خانواده افزایش می‌یابد و زمینه رشد اخلاقی و معنوی فراهم می‌شود.

قرآن کریم در چند آیه به احترام و رعایت حقوق افراد اشاره کرده است که شامل روابط همسران نیز می‌شود: خداوند می‌فرماید: «وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ» (نساء: ۱۹)؛ با زنان خود به نیکی و شایستگی رفتار کنید. این دستور به وضوح بر رعایت حرمت و احترام در زندگی مشترک تأکید دارد. همچنین فرموده است: «لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا» (بقره: ۲۸۶)؛ یعنی در روابط خانوادگی باید انصاف و رعایت توانایی طرف مقابل در نظر گرفته شود. پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) می‌فرمایند: «خَيْرُكُمْ خَيْرُكُمْ لِأَهْلِهِ وَ أَنَا خَيْرُكُمْ لِأَهْلِي» (ابن حجر، ۱۴۱۰ق ج ۲: ص ۱۵۰)؛ بهترین شما، کسی است که با خانواده خود نیکوترین رفتار را داشته باشد. این حدیث، احترام متقابل و رعایت شأن همسر را به عنوان معیار فضیلت اخلاقی معرفی می‌کند. امام علی (علیه السلام) نیز فرموده‌اند: «الْقَدَرُ فِي مَعَاشِرِكُمْ كَمَا تَحْتَرِمُونَ تُحْتَرَمُونَ» (نهج البلاغه، حکمت ۴۲، صبحی صالح، ۱۴۱۴ق: ۵۲۵)؛ یعنی اندازه ارزش شما در تعامل با دیگران، به میزان احترامی است که قائل می‌شوید.

امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) بارها بر ضرورت رعایت شأن و حرمت دیگران تأکید کرده‌اند و در زندگی خانوادگی نیز احترام متقابل را یک اصل اساسی دانسته‌اند. در نامه ۳۱ می‌فرمایند: «وَلَا تُهَانُوا بَعْضُكُمْ بَعْضًا فَيَسْخَرَ بَعْضُكُمْ مِنْ بَعْضٍ» (نهج‌البلاغه، نامه ۳۱، همان: ۴۰۲)؛ هیچ‌کس دیگری را تحقیر نکند تا زمینه کینه و اختلاف ایجاد نشود. احترام متقابل، ستون اصلی روابط گفتاری و رفتاری سالم در زندگی مشترک است. همسران با رعایت حرمت یکدیگر در گفتار، پرهیز از تحقیر و به‌کارگیری کلمات مؤدبانه، محیطی امن و صمیمی ایجاد می‌کنند که زمینه رشد محبت، صبر و ایثار را فراهم می‌آورد. عدم رعایت این اصل باعث ایجاد سردی، کدورت و حتی فروپاشی خانواده می‌شود (مطهری، ۱۳۷۴: ۱۰۵). مدارا و کنترل خشم، یکی از مهم‌ترین اصول اخلاقی در گفتار میان زوجین است. عدم کنترل خشم و پرخاشگری کلامی، می‌تواند سبب اختلاف، بی‌اعتمادی و کاهش محبت در خانواده شود. از منظر اسلامی، تربیت نفس و مهار احساسات، به‌ویژه در محیط خانواده، برای ایجاد روابط سالم و پایدار ضروری است.

قرآن کریم انسان‌ها را به صبر و کنترل خشم دعوت می‌کند: «وَالْكَافِرِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ» (آل عمران: ۱۳۴)؛ یعنی کسانی که خشم خود را فرو می‌خورند و از مردم در می‌گذرند، از فضیلت بالایی برخوردارند. این آیه، اهمیت مهار خشم و مدارا در تعاملات انسانی، به‌ویژه میان همسران، را نشان می‌دهد. «وَالَّذِينَ يَصْبِرُونَ فِي الْبُاسَاءِ وَالضَّرَّاءِ» (بقره: ۱۷۵)؛ صبر در سختی‌ها و مشکلات، یکی از شاخصه‌های اخلاقی مؤمنان است. پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآل وسلم) می‌فرمایند: «مَنْ يَكْظُمُ الْغَيْظَ وَيَغْفِرُ يُدْرِكِ الْمَغْفِرَةَ» (ترمذی، بی تا، ج ۴: ص ۱۳۵)؛ کسی که خشم خود را فرو بخورد و ببخشد، به مغفرت الهی نائل می‌شود. امام علی‌علیه السلام نیز فرموده‌اند: «وَاصْبِرْ عَلَى مَا يَكْرَهُكَ فَإِنَّ الصَّبْرَ يَزِيدُ الْمَوَدَّةَ» (نهج‌البلاغه، حکمت ۹، صبحی صالح، ۱۴۱۴ق: ص ۴۷۰)؛ صبر و مدارا در برابر نارضایتی‌ها محبت را افزایش می‌دهد. امیرالمؤمنین علی‌علیه السلام در نهج‌البلاغه، کنترل خشم و مدارا را یکی از صفات برجسته انسان‌های حکیم و متقی معرفی کرده‌اند. ایشان می‌فرمایند: «مَنْ كَفَّ غَضَبَهُ فَقَدْ قَدَّرَ بَيْنَهُ وَبَيْنَ مَصِيبَتِهِ» (نهج‌البلاغه، حکمت ۳۷، همان: ۵۱۵)؛ یعنی کسی که خشم خود را کنترل کند، فاصله میان خود و مصائب را می‌سنجد و با تدبیر رفتار می‌کند. مدارا و کنترل خشم در گفتار، موجب کاهش تعارضات زناشویی و افزایش رضایت و صمیمیت در خانواده می‌شود. آموزش و تمرین مهارت‌های کنترل خشم، به همسران کمک می‌کند تا در شرایط سخت و درگیری‌های احتمالی، واکنش‌های آرام و خردمندانه داشته باشند و از آسیب زدن به یکدیگر جلوگیری کنند.

روانشناسان خانواده نیز معتقدند کنترل خشم و گفتار ملایم، کلید ایجاد روابط پایدار و رضایت‌بخش میان زوجین است (قاسم‌زاده، ۱۳۹۸: ص ۸۱).

۵-۴. ایثار، گذشت و یاری‌گری

ایثار و گذشت، از مهم‌ترین اصول اخلاقی رفتاری در خانواده هستند. این رفتارها نه تنها موجب کاهش تنش‌ها و اختلافات می‌شوند، بلکه روابط عاطفی و اعتماد متقابل را تقویت می‌کنند. یاری‌گری در امور زندگی نیز باعث توزیع عادلانه مسئولیت‌ها و ایجاد هماهنگی و وفاق میان زوجین می‌شود.

قرآن کریم به گذشت و مدارا با دیگران و به ویژه همسران تأکید دارد: «وَلْيَعْفُوا وَلْيَصْفَحُوا أَلَا تُحِبُّونَ أَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَكُمْ» (نور: ۲۲)؛ گذشت از خطاهای دیگران، زمینه رضایت الهی را فراهم می‌کند. «وَالَّذِينَ يَنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ رِئَاءَ النَّاسِ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ» (بقره: ۲۰)؛ انفاق و ایثار صادقانه، ارزشمند است و از خودخواهی جلوگیری می‌کند. تفسیر نمونه (مکارم شیرازی، ۱۳۹۵: ج ۳، ص ۲۵۵) بیان می‌کند که گذشت در خانواده، باعث کاهش کینه و نفرت و افزایش محبت و همدلی می‌شود. (طباطبایی، ۱۴۰۹ق: ج ۲۰، ص ۱۷۵) نیز معتقد است که ایثار عملی شامل فداکاری در امور زندگی، کوتاه آمدن در نزاع‌ها و رعایت حقوق همسر است. پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آل وسلم) فرموده‌اند: «مَنْ صَفَحَ عَنْ خَطَا زَوْجِهِ رَزَقَهُ اللَّهُ سَعَادَةً فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ» (نهج‌البلاغه، حکمت ۱۱، صبحی صالح، ۱۴۱۴ق: ۴۶۹)؛ گذشت از خطاهای همسر، سعادت دنیوی و اخروی را به همراه دارد. امام علی‌علیه السلام نیز فرموده‌اند: «وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى» (نهج‌البلاغه، نامه ۳۱، صبحی صالح، ۱۴۱۴ق: ۴۰۳)؛ همکاری و یاری‌گری در زندگی، از اصول تقوا و اخلاق نیکوست. همکاری عملی در مسئولیت‌های خانه، تربیت فرزندان و تصمیم‌گیری‌ها، از شاخص‌های اخلاق رفتاری سالم است. این امر موجب کاهش فشار روانی و افزایش هماهنگی و انسجام خانواده می‌شود. روانشناسی خانواده معاصر (قاسم‌زاده، ۱۳۹۸: ص ۸۷) نشان می‌دهد که زوجینی که در امور زندگی یکدیگر را یاری می‌کنند و تقسیم مسئولیت عادلانه دارند، سطح رضایت زناشویی و دوام رابطه‌شان بالاتر است. ایثار و گذشت عملی، شامل کوتاه آمدن در نزاع‌ها، رعایت حقوق همسر، فداکاری و یاری‌گری در امور زندگی است. منابع اسلامی و روانشناسی خانواده تأکید می‌کنند که خانواده‌هایی که این اصول را رعایت می‌کنند، از صمیمیت، وفاداری و آرامش روانی بیشتری برخوردارند و احتمال بروز اختلافات و فروپاشی خانواده در آن‌ها کاهش می‌یابد.

نتیجه گیری

خانواده در منظومه فکری اسلام، کانون اصلی تربیت، آرامش و تعالی انسان است و روابط سالم میان زوجین ستون استواری این نهاد به شمار می‌رود. بررسی نهج‌البلاغه نشان داد که امیرالمؤمنین علی (علیه‌السلام) در سخنان، خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های خود، اصول متعددی را برای سامان‌دهی روابط همسران بیان کرده‌اند. این اصول در دو بخش گفتاری و رفتاری قابل تبیین‌اند. در حوزه گفتاری، آموزه‌هایی چون صداقت، خوش‌زبانی، احترام متقابل، مدارا و مشورت مورد تأکید قرار گرفته است. این اصول گفتاری سبب ایجاد اعتماد، همدلی و کاهش تعارضات میان همسران می‌شود و زمینه‌ی محبت و آرامش را در فضای خانواده فراهم می‌سازد. در حوزه رفتاری نیز ارزش‌هایی همچون محبت و ابراز عاطفه، وفاداری، عدالت، حسن معاشرت، کنترل خشم، ایثار و گذشت به‌عنوان ارکان اصلی روابط زوجین مطرح شده است. رعایت این اصول نه تنها باعث استحکام پیوندهای زناشویی و انسجام خانوادگی می‌شود، بلکه جامعه را نیز از بسیاری آسیب‌های اخلاقی و اجتماعی مصون می‌دارد. نتیجه کلی پژوهش آن است که بازخوانی و به‌کارگیری آموزه‌های نهج‌البلاغه می‌تواند الگویی عملی برای همسران در جامعه امروز فراهم سازد؛ الگویی که با محوریت اخلاق و معنویت، بنیان خانواده را تقویت کرده و آرامش روانی، محبت و همدلی را در زندگی مشترک تعمیق می‌بخشد. از این رو، توجه به اصول اخلاقی گفتاری و رفتاری در نهج‌البلاغه نه فقط یک نیاز فردی و خانوادگی، بلکه ضرورتی اجتماعی در جهت کاهش تعارضات و ارتقای سلامت جامعه به شمار می‌رود.

فهرست منابع

*قرآن

*نهج البلاغه

۱. ابن منظور، ج. (۱۴۱۴ق). لسان العرب. بیروت: دار صادر.
۲. احمدی، م.، زمانی، ع.، عرفانی، س.، و جدیدی، ن. (۱۴۰۲). «جایگاه پدر در خانواده در آموزه‌های نهج البلاغه». فصلنامه علوم اسلامی.
۳. ابن طاووس، ر. (۱۴۱۰ق). کشف المحجبه لثمره المهجه. قم: منشورات الرضی.
۴. بخاری، م. (۱۴۰۱ق). صحیح بخاری. قاهره: دارالفکر.
۵. ترمذی، م. (بی تا). سنن ترمذی. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۶. جعفری، م. (۱۳۷۸). ترجمه و تفسیر نهج البلاغه. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۷. حر عاملی، م. (۱۴۰۹ق). وسائل الشیعه. قم: دارالکتب الاسلامیه.
۸. فیروزآبادی، م. (۱۴۱۵ق). قاموس المحيط. بیروت: دارالکتب العلمیه.
۹. فیض کاشانی، م. (۱۳۷۲). المحجبه البیضاء. قم: انتشارات اسلامی.
۱۰. کلینی، م. (۱۴۰۷ق). الکافی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۱۱. قاسم‌زاده، ع. (۱۳۹۸). روان‌شناسی خانواده. تهران: سمت.
۱۲. قنبرپور، ح.، و آزاددل، م. (۱۳۹۸). «نقش عدالت در تنظیم اصول حاکم بر مدیریت خانواده از دیدگاه قرآن و نهج البلاغه». پژوهش‌های اسلامی خانواده.
۱۳. مکارم شیرازی، ن. (۱۳۹۵). تفسیر نمونه (ج ۳، ۴، ۵). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۱۴. مطهری، م. (۱۳۷۴). تعلیم و تربیت در اسلام. تهران: صدرا.
۱۵. مصباح یزدی، م. (۱۳۸۰). اخلاق در قرآن (ج ۱). قم: مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی.

۱۶. نصراللهی، م. (۱۴۰۲). «ادبیات نهج البلاغه در تربیت مرد و زن در جامعه». مجله معارف علوی.
۱۷. نهج البلاغه. گردآوری صبحی صالح. (۱۴۱۴ق). بیروت: دارالهجره.
۱۸. طباطبایی، م. (۱۴۰۹ق). المیزان فی تفسیر القرآن (ج ۲۰). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۱۹. طوسی، ن. (۱۳۶۹). اخلاق ناصری. تهران: خوارزمی.
۲۰. رستمی، ح.، بهشتی، م.، و ایمانی نائینی، ع. (۱۳۹۷). «روش‌های مشترک تربیت اخلاقی در قرآن و نامه ۳۱ نهج البلاغه». فصلنامه اخلاق اسلامی.